

УДК 821.161.1

Н. М. Сквіра

**"В незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое
откровение", або Про дописування "Мертвих душ"
Гоголя сучасниками
(на прикладі роману В. Шарова "Повернення в Єгипет")**

У статті розглядаються особливості роману "Повернення в Єгипет" В. Шарова крізь призму рецепції гоголівського творчого спадку. Акцентними моментами є дописування поеми "Мертві душі" та причини краху задуму продовження, розвиток сюжету, характеристика образів другого тому твору, рецепційний вектор "Вибраних місць".

Ключові слова: незавершений текст, креативна рецепція, сюжет, "горизонт очікування".

В статье рассматриваются особенности романа "Возвращение в Египет" В. Шарова сквозь призму рецепции гоголевского творческого наследия. Акцентными моментами являются дописывание поэмы "Мертвые души" и причины краха замысла продолжения, развитие сюжета, характеристика образов второго тома произведения, рецепционный вектор "Выбранных мест".

Ключевые слова: незавершенный текст, креативная рецепция, сюжет, "горизонт ожидания".

The article deals with some distinctive features of the novel "Return to Egypt" by V. Sharov through the prism of the reception of N. Gogol's works. Accent highlights are: attempts to complete "The Dead Souls" and the reasons of collapse, plot development, characteristics of the heroes of the second volume of the work, reception of "Selected Passages from Correspondence with Friends".

Key words: incomplete text, creative reception, plot, "horizon of expectations".

Характерною особливістю літературного процесу є феномен *незавершеного* (пов'язаного з архітектонікою твору) / *незакінченого* (як відкритої композиційної структури) тексту. Об'єктом нашого аналізу є відкритий фінал поеми "Мертві душі" Миколи Гоголя, котра виступає актуальною продуктивною матрицею у діалозі з творами сучасників (М. Бариня "Третій том "Мертвих душ", Кір Буличов "Садівник у засланні", Я. Веров "Пан Чичиков" тощо).

Роман "Повернення в Єгипет" (лауреат премій "Російський Букер" (2014), "Велика книга" (2014), "Студентський Букер" (2014)) російського письменника та історика Володимира Шарова презентує традицію креативної чи продуктивної рецепції (М. Науман) гоголівського творчого спадку.

Дешифрувати "Повернення в Єгипет" неможливо без акцентування питання про завершення "Мертвих душ", яке й є центральним двигуном фабули твору Шарова. Причини та пояснення, чому Гоголь недописав свою поему, виголошені на сторінках книги принаймні у кількох варіаціях. Із вуст головного героя роману Колі Бикова лунає погляд його рідні: "Мама называет "Мертвые души" недоговоренным, недосказанным откровением. Гоголь замолчал на полуслове, оттого и пошли все беды. Говорит, что пока кто-то из нас не допишет поэмы, они не кончатся" [7, с. 76]. Дядько Петро, у свою чергу, пояснює неспроможність дописати твір Гоголя так: "Потому что с каждым поколением кровь Гоголей разжижается и разжижается..." [7, с. 76]. Головний герой, усвідомлюючи свою супермісію – дописати поему, все-таки має докори сумління, вважаючи себе недостойним такої великої справи, а всілякі спроби йменує "непоправимо наивными": "Возможно, на "Мертвые души" наложена какая-то печать. Из-за нее Николай Васильевич не смог дописать поэму, и у нас не получится, даже пытаться не стоит" [7, с. 540]. Коля підозрює, що його спіткає доля автора Ващенко-Захарченка [4]: "История следующая: не прошло и четырех лет, как Николай Васильевич был положен в гроб, в Киеве опубликовали продолжение "Мертвых душ". Автор А. Е. Ващенко-Захарченко. Написано оно, кстати, умело. Но я не о профессионализме автора. На обороте титула кто-то из прочитавших оставил стихотворное послесловие. Вот оно:

Зачем, скажи мне ради Бога,
Аферой гнусной ты занялся?
Хотел ли денег достать много?
Аль, может быть, за славой гнался?..
Когда ты "Мертвых душ" окончил,
Шепнул ли кто тебе, мой дорогой,
О том, что ты – Ващенко-Захарченко,
Не кто иной, как Чичиков второй?
...Боюсь, нечто подобное ждет и меня".

Незважаючи на сумніви, "новоспечений автор" все ж береться до пера: "Сделал даже либретто второй и третьей частей поэмы. Но получилось неудачно. Я взял неверный тон, хотел стилизовать

то время и ту речь, но знал ее плохо, оттого фальшивил. Впрочем, разумное зерно, может, и было. Посылаю вам пару первых страниц. На язык внимания не обращайтесь, он как был убог, так им и остался..." [7, с. 212].

Далі перед читачем розгортається сюжет-продовження Гоголевої поеми: Чичиков просить переглянути його справу про купівлю мертвих душ, стверджуючи, що мав богоугодні цілі, й дійшов висновку, що "коли мы святой народ и земля наша тоже святая, Рай определенно должен быть заложен в пределах империи – или в Новороссии, или в Крыму, или в степных заволжских просторах от Саратова и дальше на юго-восток... Резон простой: земли эти пустые, малонаселенные, и грех тут еще не успел укорениться" [7, с. 214]. І от Чичиков, вибравши ці землі, вирішив побудувати град Божий на землі.

Головний герой, орієнтуючись на Дантове "Чистилище", як він сам зізнається, розділив продовження поеми на 7 глав: "Каждая – этап Исхода чичиковской души из адской бездны, ее путь к Богу, к Небесному Иерусалиму" [7, с. 218]. На обіді в одного з губернських високопосадовців Чичиков знову зустрічає Муразова. Павло Іванович цінує його вміння нажити мільйони, жертвувати на будівлю храмів, створювати притулки для вдів, сиріт тощо. Муразов – єдиновірець і впевнений, що саме "єдиноверчество и вправду путь, идя которым обе ветви русской церкви однажды сойдутся в одно" [7, с. 229]. Не зникає у романі Шарова і Хлобуєв, якого так полюбляє Муразов, бо він "живет, будто птица небесная: не пашет и не сеет, а Господь его кормит" [7, с. 230], і їздить по країні, збираючи кошти на побудову храму. Зауважимо, що про ці наміри героя, як і про характеристику Муразова, читачеві було вже відомо з Гоголевого другого тому поеми. Хлобуєва скрізь супроводжує "економний" Чичиков. Саме він вирішує всі питання з чиновниками. "Чичиков по-прежнему, как любил и любит, непрерывно колесит по стране..." А гостюючи у Муразова, Павло Іванович все більше дізнається про старообрядців, занепокоєний тим, що Микола І розпустив старообрядську общину в Москві та Петербурзі.

У Коліних листах до мами промальовується характеристика образів другої частини поеми "Мертві душі", акцент робиться передусім на рисах героїв, які втілюють чесноти та є взірцевими у площині духовного переродження: "Дорогая мама, учись у дяди Петра читать Гоголя внимательно, с карандашом, с выписками. Мнение,

что второй том "Мертвых душ" – это как бы Чистилище, мне нравится. В уцелевших главах и вправду бал правит умный распорядительный помещик. Земля у него родит, вдобавок заведены всяческие промыслы. Так что денег полный кошель и крестьяне живут на зависть. Часто думаю, что в третьем томе – где Рай – главным персонажем должен был стать уже не Чичиков, а Хлобуев. Тот самый, который расточает имение за имением, всё утекает между пальцами, но он много, искренне молится Богу, и Всевышний его не забывает. Когда кажется – совсем клин – кто-то из дальней родни вдруг отпишет Хлобуеву хорошее наследство. Он живет как птица небесная: не сеет, не пашет, но Господь его питает. И самого Хлобуева, и его детей – никого из этого святого семейства не оставляет Своим попечением" [7, с. 87–89].

Що ж до головного героя, на нього також очікують зміни. Як підкреслює автор, вони тривали 3 роки, а "после искуса он даже внешне сделался другим" [7, с. 237]. Чичиков – тепер інок Павло – перебуває на послуху в Покровському монастирі в Стародубі. Трансформацію головного героя Шаров описує так: "Дело не просто в том, что такие грешники, как Чичиков, больше других имеют нужду во спасении, и не в том, что о такой душе, как чичиковская, на Небесах будет больше радости, чем о сотни праведников... Когда подобные Чичикову вспоминают о Спасителе, это значит, что весь мир готов отвернуться от зла" [7, с. 239] (пор. "Сказываю вам, что так на небесах более радости будет об одном грешнике кающемся, нежели о девяти девяти праведниках, не имеющих нужды в покаянии" (Лк. 15:7)). Це своєрідна метафора початку руйнування вселенського зла шляхом морального вдосконалення навіть однієї людини, що й підкреслював у своїй творчості Гоголь. Ще при написанні "Ревізора" письменник, на думку Шарова, збагнув цю істину: "... Автор больше не верит, что общество можно исправить; единственное, что теперь его занимает, – нравственное совершенствование отдельной человеческой души" [7, с. 160].

"Если ничего не поменять, говорил инок Павел, Земля Обетованная к Спасителю уже не вернется, навечно останется Египтом, землей греха и рабства" [7, с. 240–241]. Так чи так, дописуючи поему, Коля розуміє, що "Николай Васильевич подобное продолжение поэмы никогда бы не принял, наоборот, открестился бы от него, как от дьявольского наваждения. Сама мысль, что Чичиков может стать не православным – староверческим монахом и русское царство счесть за антихристово; сверх всякой меры почитаемого

им императора Николая I за антихристовою семєю... – показала ся йому кощунством" [7, с. 241], – натомість, керується такими аргументами: 1) письменник і його оточення належали до розкольників ("славянофилы суть раскольники"); 2) Гоголь мав намір зробити Чичикова ченцем.

З роману стає відомим, що прототипом Чичикова-ченця мав би бути Павло, в миру Петро Великодворський, з ним подорожує ченець Авраамій. Два роки послуху Чичикова в Стародубському Покровському монастирі – і старовіри вже відгукуються про нього як людину "железної воли и тонкого ума" і описують так: "Роста малосреднего, тонкотелесен яко ангел, легконогий яко един от пернатых; голова его плосковата и довольно обширно-великовата, лицом пригоже бледен, белогорохового зерна цвета, носа мягкость малонависша..." [7, с. 245]. Порівняймо з описом героя у першому томі поеми Гоголя: "...лицо Чичикова, если он поворотится и станет боком, очень сдает на портрет Наполеона. Полицеймейстер, который служил в кампании 12 года и лично видел Наполеона, не мог тоже не сознаться, что ростом он никак не будет выше Чичикова и что складом своей фигуры Наполеон тоже, нельзя сказать, чтобы слишком толст, однако ж и не так чтобы тонок" [3, т. VII, с. 206]. Згідно із заповітом Муразова, Чичиков отримує половину спадку. Інша частина, як відомо, призначалася для богоугодних закладів. Хлобусу ж дісталася тільки незначна міра нажитого. Перший етап паломництва Чичикова – монастирі Іргіза і Стародуб'я, і подорожує він із двома фраками "наваринского дыму с пламенем" [7, с. 247]. Чичиков, як і його супутник Авраамій, вважає, що "нынешний мир с начала и до конца – антихристов и другие законы в нем не действуют" [7, с. 249]. Вони відвідують у Версальському палаці Наполеона III, королеву Вікторію та О. І. Герцена в Лондоні, М. Чайковського в Польщі, главу козаків-некрасовців Осипа Гончара – організатора польського повстання 1863 р. Микола I видає указ про арешт новоявлених єпископів. Тому і головний герой, який "вернул в поповство несколько сотен тысяч душ, поставил до тысячи староверческих священников и... помазал елем несколько новых епископов" [7, с. 265], не уникає цього. Він і Бакунін на панслов'янському з'їзді в Празі викривають романовську імперію за переслідування старообрядців. Коля зазначає: "Пражским восстанием... я и намеревался окончить Чистилище души Павла Ивановича Чичикова. К этому времени он уже готов предстать перед фараоном и говорит с ним от лица Господа"

[7, с. 270]. А далі має розкритися "земний Рай" Чичикова – "тяжелая, трудная, часто и смертельно опасная работа" [7, с. 272].

Чичиков начебто наслідує Мойсея, хоча, як наголошує Шаров, він "не думал о себе как о новом Моисее, но сознавал, что без пастыря они еще не народ, а стадо и что так, без вожака, из Египта им никогда не выйти. Размышляя, как привести одноверцев в Землю Обетованную, Чичиков много читал Пятикнижье Моисеево, разные комментарии к нему..." [7, с. 273]. Разом із Авраамієм головний герой оселяється біля гори Синай, у монастирі Св. Катерини, де вони моляться, щоб вивести стадо Господнє з рабства. В 50-ті рр. щоденники Чичикова сповнюються виписками із творів європейських революціонерів, від Гарібальді до Маркса, а також Герцена, Бакуніна, Чернишевського тощо. На думку героя, Всевишній за допомогою революціонерів має намір створити Собі вибраний народ. Саме тому Чичиков заповів свій капітал на потреби світової революції, яка має змести з землі антихристову владу. Через тиждень він помирає. "Умирал Павел очень похоже на Николая Васильевича, только смерть ему досталась более легкая, – пише автор. – Во вторник, то есть в день, когда ближе к вечеру его не стало, он проснулся утром радостный... и стал рассказывать, что сегодня ночью ему открылся Небесный Иерусалим. Что Господь прямо с неба спустил ему лестницу, и он поднялся по ней, правда, лишь до шестой ступеньки. Душа его была уже в Раю..." [7, с. 316].

Гоголь не закінчив твір, на думку головного героя, через те, що революція як горнило очищення було попереду. "Мысль, что революция вообще везде и всегда дело рук незаконнорожденных детей, что ее правда – именно их правота, я предполагал сделать несущей, центральной во второй, а может быть, и в третьей частях "Мертвых душ" [7, с. 235].

У критичній літературі вже відзначали паралелі ідей та стилістики В. Шарова і російського філософа й письменника М. Федорова [6], зокрема щодо можливості земного раю методом синтезу більшовизму й православ'я. Релігійна історія православ'я, до слова, відбита у фактурі роману.

З-поміж кореспондентів Колі – художники, історики, лікарі, автор книги "Род Гоголей в XX в.", професійні літературознавці: дядько Петро – гоголезнавець, великий дослідник ранньої творчості, та дядько Артемій Фрязов, який займався українським і московським бароко. Вони осмислюють написане Гоголем. Так, Фрязов у сімнадцятому році в газеті "Киевский литератор" в ювілейному гоголівському номері

опублікував есе про "Ніс", за яке був битий. У його листах також інтерпретується творчість Гоголя, зокрема цікавими видаються міркування про другу частину поеми "Мертві душі": "... Не думаю, что Гоголь сжег вторую часть "Мертвых душ" единственно потому, что в ней не было правды... за второй том поэмы Гоголь признал небольшую повесть..." [7, с. 322]. Читач дізнається, що герой має на увазі "Старосвітські поміщики": "Чувствуя, что неведение спасительно, что оно одно нас и бережет, Афанасий Иванович Товстогуб и Пульхерия Ивановна Товстогубиха не заводят детей, плод греха, они так и так уйдут, будут изгнаны из Рая, уже никогда не смогут туда вернуться. Ведь что бы кто ни говорил и как бы ни хотел в это верить Гоголь, пути назад нет. Оттого сами "Мертвые души" были и останутся книгой о грехопадении, об Исходе из Рая и из Земли Обетованной. Они останутся книгой о пути в Египет, в дом рабства, где мы будем пребывать до конца своих дней" [7, с. 323]. Описуючи образ Петуха, дядько зазначає: "По общему мнению, лучшие страницы (из тех, что уцелели) официальной второй части "Мертвых душ" – обед у Петуха. Он в самом деле монументален и с архитектурной точки зрения выполнен безукоризненно" [7, с. 327] (пор. зі спостереженням Л. Арнольдї: "Описание этого обеда, по моему мнению, было лучшее место второго тома" [1, с. 484]).

Неочікуваними є також міркування дядька Артемія про зв'язок другого тому поеми з "Вибраними місцями з листування з друзями": "Выбранные места" были представлены публике вместо второй части "Мертвых душ" и видятся мне естественной достойной частью поэмы. Во всяком случае, более достойной, чем разрозненные главы, которые не были сожжены, случайно уцелели. В переписке талант Гоголя несколько не оскудел, наоборот, вошел в полную силу. Ничуть не ослабло его природное умение так ставить рядом слова, что всё – желает автор или нет – обращается в злую сатиру. Та детская искренность, с которой написано каждое письмо, делает "Выбранные места" томительно смешными и оттого безнадежными" [7, с. 94–95].

З вуст кореспондентів звучать також інші ідеї про другий том Гоголевої поеми, вже висловлені багатьма дослідниками, наприклад про твір як "роман виховання": "Вторая и третья части поэмы должны были стать историей обращения души, от рождения почти мертвенной, ее медленным, трудным восхождением к Богу" [7, с. 329]. Дядько Юрій так розмірковує про структуру Гоголевої поеми: "Первая часть поэмы – ад. Чичиков выкупает у бесов мертвые души.

Впрочем, пока он просто орудие на путях промысла Божия. Что и для чего творит – не ведает" [7, с. 81]. Стосовно ж другого тому прогнози у дядька песимістичніші, пов'язані передусім зі зміною духовних пошуків письменника: "Вторая часть "Мертвых душ": Гоголь в тупике. Причины разные. Возможно, понимание, что путь к спасению – узкая тропа, по широкому шоссе можно прийти только в ад. Что дорога, на которую он нас манит, ведет еще глубже в бездну. (Повторяю – не берусь судить.) Важно одно: рядом с собой он перестал чувствовать Бога" [7, с. 82]. Що ж до головного героя Чичикова, що опинився в монастирі, дядько Юрій вбачає в ньому то старця, до якого приїхав Достоевський, але поки ще не дістався Толстой, то монаха, котрий бореться з нечистою силою.

Дядько Петро схильний пов'язувати другу частину поеми Гоголя з великим здобутком російської літератури, а її спалення – із ви роком нашої віри: "Не умея написать Небесного Иерусалима, Гоголь пятнадцать лет бился в глухую стену, а когда понял, что дороги в Рай не знает, умер от отчаяния" [7, с. 329]. На погляд дядька Ференца, вся радянська література народилася зі спаленого другого тому поеми "Мертві душі". Ці слова перегукуються з переконливими думками І. Вишневської про вплив ідейно-художнього змісту твору на новаторські пошуки російського роману: "Не тільки з "Шинелі" вийшла російська література, багато що визначилось для неї і в другому томі "Мертвих душ" [2, с. 217].

Коліна рідня переймається не лише другою частиною поеми, а й третьою. Так, герої хоч і вибудовують свої сюжети, однак керуються центральною ідеєю самого письменника – воскресіння мертвих душ. Дядько Святослав зізнається, що не уявляє Чичикова в ролі ченця: "Не тот характер, темперамент. Другой расклад, если он деятельно, не останавливаясь ни перед какими препятствиями, возводит Небесный Иерусалим" [7, с. 333]. Доцільною вбачає дядько і роль Хлобуєва, котрий допомагає Чичикову збирати гроші на будівлю храму. Дядько Ференц також погоджується з ідеєю про те, що Гоголь мав намір воскресити мертві душі у продовженні твору.

Найпесимістичніші відгуки про третю частину поеми звучать з вуст дядька Юрія: "Гоголь не только не довел дело до Рая, но сжег и Чистилище. Увы, в пламени апокалипсиса погибли и мы, наше нравственное совершенствование" [7, с. 329].

Коля відзначає, що "Вибрані місця" "начинают финал жизни Гоголя" [7, с. 92]. У творі, на думку дядька Петра, не Вихід із єгипетського рабства, а внутрішня свобода. "Путь к ней – самосовершенство-

вание народа и египтян, их неспешная тщательная работа над собой" [7, с. 92]. За героєм, Гоголь виключав Вихід і вважав, що в Содомі і Гоморрі все ще налічується більше 10 праведників, тому спалювати міста не час. Дядько Артемій акцентує на тому, що "Вибрані місця" являють собою недосконалий устрій світу, а Гоголь – своєрідний Спаситель, котрий поведе світ до Бога, бо "талант Гоголя ніскільки не оскудел, наоборот, вошел в полную силу" [7, с. 95]. Хоча й дорікає письменникові за дитячу ширість, яка робить твір "томительно смешными и оттого безнадежными" [7, с. 95]. Думку щодо наївності стилю Гоголя підтримує також дядько Юрій.

У творі не залишилися поза увагою діаметрально протилежні погляди щодо "Вибраних місць" західників та слов'янофілів [7, с. 111]. Рецепційний вектор "Вибраних місць" у романі Шарова можна означити таким рядом:

- твір – це фінал життя Гоголя;
- не Вихід, а внутрішня свобода;
- устрій світу, який має врятувати Гоголь;
- "отчаянные попытки наставит нас на путь истинный" [7, с. 147];
- наївне письмо; корекція сучасниками ("В "Выбранных местах..." Гоголь писал одному из корреспондентов, что крестьянам следует объяснить, что у каждого своя работа, свое предназначение: кто-то помещик, кто-то пашет землю и платит подати, а кто-то за всех молится Богу. Ныне на эту проблему смотрят по-другому. Вернадский, Гастев убеждены, что надо не объяснять, а с рождения так воспитывать человека..." [7, с. 559].

Л. М. Лотман, аналізуючи спроби дописування "Русалки" О. Пушкіна, зазначав, що "вразливість позиції всіх авторів, котрі намагалися "вгадати", як Пушкін мислив розв'язку "Русалки", чи придумати кінець п'єси (як і помилковість спроб "продовжувачів" "Євгенія Онегіна", "Дубровського" та інших творів Пушкіна), посилюється тим, що вони ставлять перед собою завдання не проникнути в коло ідей поета, що відображені в цьому творі, а добудувати його сюжет" [5, с. 141]. Шарову, натомість, вдається осмислити гоголівський корпус ідей і навіть прописати "горизонт очікування" тексту читачем (дописування поеми як можливість удосконалення життя суспільства; відхід від православ'я; творення власної версії національної історії як паралелі Священній; вектор "політизації", що виявляється в мотивах викривання романовської імперії, захоплення Чичикова ідеями революціонерів, заповідання спадку на потреби

світової революції тощо). При цьому, звісно, спостерігається обростання ідеї претексту новими конотаціями, заповнення найгостріших лакун індивідуальними специфікованими смислами (наприклад, Чичиков-старовір, Чичиков-ченець, Чичиков-революціонер тощо).

"Відкритість твору" (У. Еко) Гоголя провокує сучасних авторів на його дописування, спроби привідкрити завісу таїни, адже, за словами героїв, "в незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое откровение". Інтрига ж досягає своєї акмеологічної точки у переконанні тітки Вероніки, що "без поэмы мы погибнем, окончательно попадем под власть сатаны" [7, с. 680], та її надії на те, що "буквы с тех страниц, которые Гоголь сжег незадолго перед смертью, не погибли в огне, а улетели на небо. Скоро как откровение они вернутся, откроются людям, которые иначе противостоят злу сил не имеют" [7, с. 680].

Література

1. Арнольди Л. Мое знакомство с Гоголем / Л. Арнольди // Гоголь в воспоминаниях современников / ред. текста, предисл. и коммент. С. И. Машинского. – М. : Гос. изд-во худ. лит., 1952. – С. 472–498.

2. Вишневская И. Бессмертие великой поэмы. Перечитывая второй том "Мертвых душ" Гоголя / И. Вишневская // Москва. – 1972. – № 2. – С. 211–217.

3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

Т. 7. Мертвые души. Том второй. – 1951. – 434 с.

4. Детальніше про це див. у нашій розвідці: Сквіра Н. "Кроме доселе напечатанного, ничего не существует из моих произведений" (Про "Мертві душі. Закінчення поеми М. В. Гоголя "Пригоди Чичикова" А. Є. Ващенко-Зхарченка та про другий том поеми, відтворений Ю. А. Авакяном) / Н. Сквіра // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. Організації та творчі об'єднання XIX–XX ст. і їх діячі в регіональному та всеукраїнському контексті. – С. 14–25.

5. Лотман Л. М. Об альтернативах и путях решения текстологической "загадки" "Русалки" Пушкина / Л. М. Лотман // Русская литература. – 2001. – № 1. – С. 129–151.

6. Сергиева Елена. Николай Васильевич меняет конфессию [Електронний ресурс] / Е. Сергиева. – Режим доступу:

<http://libs.ru/publication/8766/>. – Назва з екрана.

7. Шаров В. Возвращение в Египет : роман в письмах / В. Шаров. – М. : АСТ, 2013. – 759 с.